

УДК 355.34:94] [477] “1941-1945”

DOI: 10.33099/2707-1383-2020-37-3-82-98

*Веденєєв Д.В., доктор історичних наук,
професор, провідний науковий співробітник
науково-дослідного центру військової історії
Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського (м. Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>*

ОПЕРАТИВНО-БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ПРОТИБОРСТВІ З ГІТЛЕРІВСЬКИМИ АГРЕСОРАМИ (1941–1945 рр.)

Стаття присвячена комплексному дослідженню провідних напрямів оперативно-бойової діяльності радянських спецслужб на території України з метою виявлення їх внеску у відсіч нацистським агресорам та сприяння Діючій армії. В основу публікації покладено раніш недоступні широкому колу дослідників документи органів НКВС-НКДБ з фондів Галузевих державних архівів СБ України та МВС України. Висвітлюються контррозвідувальна, зафронтна розвідувально-диверсійна робота органів НКВС-НКДБ УРСР, подаються основні результати діяльності спецслужби у протиборстві із агресорами. Автор зосереджує увагу на спрямованості й змісті саме тих напрямів оперативно-бойової діяльності органів НКВС-НКДБ, котрі найбільшою мірою сприяли військово-му розгрому агресорів та визволенню України (одного із провідних ТВД Другої світової війни) й країн Східної Європи від нацизму.

Ключові слова: розвідка, контррозвідка, розвідувально-диверсійна діяльність, спецслужби, безпека, оперативне мистецтво спецслужб

Постановка проблеми. Необхідність новітніх наукових досліджень з історії контррозвідувальної діяльності у роки Другої світової війни на теренах України та суміжних країн Східної Європи у 1941–1945 рр. обумовлена також доцільністю:

доведення вагомості «українського театру» військових та спеціальних дій у досягненні перемоги народів

СРСР та інших Об'єднаних Націй над нацизмом;

подальшого вивчення особливостей перебігу основних військово-політичних процесів та вузлових подій Другої світової війни на українських землях;

поглибленого студіювання ролі спецслужб у протистоянні агресорам, передовсім — внеску розвіду-

вальних й контррозвідувальних органів у забезпечення безпеки Діючої армії, сфери державного управління, роботи військово-промислового комплексу, соціальної та етнонаціональної стабільності та інших пріоритетних аспектів життєдіяльності воюючої країни.

Стан дослідження теми. В сучасній Україні фахівцями з військової та воєнно-політичної історії, минулого вітчизняних спеціальних служб та правоохоронних органів продуктивно ведеться дослідження (передовсім — на основі розсекреченої документальної спадщини структур розвідки та контррозвідки) організаційно-функціональної побудови та основних складових оперативно-службової радянських спецслужб періоду Другої світової війни, їх протидії агресорам на теренах України. Цим питанням присвячені праці В. Бихова, О. Божка, Т. Вронської, О. Іванкова, О. Калюка, В. Козенюка, С. Левченка, О. Лисенка, С. Лясковської, В. Окіпнюка, В. Пилипчука, В. Сідака, А. Слюсаренка, О. Шевченка, А. Чайковського, автора статті та інших вітчизняних дослідників [1–18].

В їх роботах знайшли відображення такі аспекти порушеної проблеми як організаційно-правові та кадрові засади діяльності органів держбезпеки, розвідувально-підривна діяльність спецслужб нацистських агресорів в Україні, провідні напрями контррозвідувальної діяльності, роз-

будова органів військової контррозвідки й контррозвідувальний захист Діючої армії, зафронтана розвідувально-диверсійна робота та творення партизансько-підпільного руху, діяльність контррозвідки у релігійній сфері тощо.

Метою статті є комплексне дослідження провідних напрямів оперативно-бойової діяльності радянських спецслужб на території України в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. з метою виявлення їх внеску у відсіч нацистським агресорам та сприяння бойовій діяльності Діючій армії.

Виклад основного матеріалу. Радянським спецслужбам протистояв надзвичайно сильний супротивник. В Україні агресори створили потужну мережу органів спеціального призначення — військової розвідки (абверу (який мав підрозділи власне розвідки, диверсійно-підривної справи та військової контррозвідки), таємної поліції (гестапо), поліції безпеки (СД), польової жандармерії, охоронної поліції, поліції порядку. Встановлювався жорсткий контррозвідувальний режим, який тримався на карально-терористичній політиці нацистів. Загалом лише спецшколи абверу на Східному фронті одночасно готували 4175–5765 агентів-розвідників та диверсантів (в середньому на рік 10–15 тис. бійців таємної війни) та 4200–4700 спецпропагандистів.

Провідним розвідувальним органом Румунії виступала «Серві-

чул-Секрет де інформації» (ССІ). Розвідувально-диверсійну роботу в тилу Червоної армії організував «штаб агентури східного фронту» («Вултурул», у складі аналітичного відділу, агентурно-розвідувального відділу, радіогрупи) з філіями в Одесі, Миколаєві та Сімферополі. Розвідувально-підривну роботу на теренах України (передовсім — Закарпаття й Галичини) проводив і 2-й відділ (розвідка й контррозвідка) Генштабу (ГШ) хортистської Угорщини [див. докладніше: 19, спр. 375, арк. 9–17, 87–88; 20; 22, с. 215–223, 900–906, 1124–1137; 23, с. 331–332].

Виходячі з пріоритетності безпечних завдань та потреб оперативного захисту Діючої армії та військового тилу провідним напрямом діяльності спецслужби упродовж всієї війни залишалася *контррозвідка (проти дія розвідувально-диверсійним підступам спецслужб противника)*. На початковому етапі війни, після злиття 20 липня 1941 р. НКВС та Наркомату держбезпеки СРСР в єдиний Народний комісаріат внутрішніх справ, контррозвідувальні функції із протидії розвідувальній діяльності спецслужб противника покладалися на 2-е Управління НКВС СРСР, 2-і Управління НКВС союзних республік та відповідні підрозділи регіональних органів НКВС. Контррозвідники зосередилися на протидії агентурній розвідці та диверсіям спецслужб противника, режимних заходах, контррозвідувальному за-

безпеченні евакуації промисловості, контррозвідувальному захисті партизансько-підпільних формувань, проникненні в розвідувальні та контррозвідувальні органи противника, їх агентурний апарат та спецшколи, адміністративні та поліцейські формування окупантів. Показово, що у порівнянні з 1939 р. кількість агентури, яку спецслужби противника закидали у радянський тил, в 1941 р. зросла в 14 разів, у 1942 р. в 31, в 1943 р. — в 43 рази [24, с. 56–57].

Крім того, в центральному апараті НКВС УРСР контррозвідувальні функції виконували Економічний відділ (протидія розвідці противника на об'єктах промисловості, транспорту, у сільському господарстві) та Секретно-політичний відділ (робота в певних соціальних групах, які вважалися нелояльними по відношенню до радянської влади, релігійному середовищу). Власне ефективна система контррозвідувальної протидії агресору, яка використовувала складні, кваліфіковані оперативні заходи — оперативні комбінації, оперативні ігри, створення агентурних позицій у спецслужбах противника та інші — склалася на межі 1942–1943 рр. [25, с. 43–44].

Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 року був відтворений Народний комісаріат державної безпеки (НКДБ) та його республіканські наркомати. Спільний наказ керівників НКВС та НКДБ СРСР від 11 травня

1943 р. визначав функції та структуру окремих відтепер відомств. При цьому основними завданнями Народного комісаріату держбезпеки визначалися:

- проведення розвідувальної роботи за кордоном;
- протидія шпигунській, диверсійній, терористичній діяльності іноземних спецслужб (за винятком цієї роботи у Червоній Армії та військах НКВС, де діяли органи СМЕРШ);
- протидія т.зв. антирадянським проявам, тобто антидержавним вчинкам (за тодішніми уявленнями) у суспільно-політичній та ідейно-культурній сферах.
- охорона керівних кадрів комуністичної партії та уряду.

Визначалася і типова структура НКДБ союзної республіки, в якій контррозвідувальна робота з протидії іноземним спецслужбам зосереджувалася у 2-у Управлінні з такими функціональними підрозділами:

- 1-е відділення: контррозвідувальна робота у містах;
- 2-е: контррозвідувальна робота у сільській місцевості;
- 3-е: контроль інтелігенції та молоді;
- 4-е: оперативна робота серед духовенства, «церковників і сектантів»;
- 5-е: контррозвідувальна робота на визволеній території;
- 6-е: розшук авторів анонімних антирадянських документів;
- 7-е: оперативне обслуговування консульських та інших іноземних представництв;

8-е: оперативна техніка;

9-е: проведення обшуків, арештів, оперативна установка та візуальне спостереження;

10-е відділення: обліково-інформаційне [25, оп. 5, спр. 36, арк. 36–39 зв.].

До березня 1945 р. чисельність співробітників НКДБ УРСР (разом із регіональними органами — 24 обласними управліннями та 792 райапаратами) була доведена до понад 14 тис. осіб (некомплект становив 23%, по оперативному складу — 17%), з них 9033 співробітники перейшли з НКДБ СРСР, 2100 становили колишні співробітники НКДБ УРСР, 183 дала військова контррозвідка СМЕРШ, 3587 осіб перейшло з партизанських формувань, партійно-комсомольського апарату тощо. Серед оперативного складу 85,5% складали члени і кандидати в члени ВКП(б), вищу та незавершену вищу освіту мало 11%, середню — 45%. Співробітники відносилися до понад 30 національностей, росяне складали 65,5%, українці — 26,5% оперпрацівників [26, оп. 23, спр. 2423, арк. 2 зв. -5].

Окрему увагу було приділено безпеці особливо важливих підприємств. Вказівка НКДБ СРСР від 8 липня 1943 р. № 40 спрямовувала на удосконалення *контррозвідувального захисту та протидиверсійного забезпечення заводів та інших установ, які мали оборонне значення, використовували бактеріо-*

логічні препарати та отруйні хімічні речовини, проведення ревізії агентурного апарату та придбання негласних помічників із кваліфікованих, патріотично налаштованих працівників [28, с. 92–93]. Значні зусилля вживалися щодо контррозвідувального захисту залізничного транспорту, адже агентурно-диверсійні групи противника на станціях Харків та Київ знешкоджувалися або здавалися у полон аж до лютого 1945 р. [29, с. 17].

Усього за період війни контррозвідниками було знешкоджено в Україні 7849 агентів спецслужб противника, з яких 6951 — німецької, 791 — румунської, 20 угорської розвідок. З них 2574 агенти були залишені противником перед відступом, а 508 закинуті в радянський тил, 175 завербовано ще у довоєнний період. Відступаючи, агресор залишив на території України понад 200 резидентур з розвідувально-диверсійними завданнями (до 2500 підготовлених агентів). Контррозвідники територіальних органів НКВС-НКДБ разом із органами СМЕРШ виявляли агентуру спецслужб противника, захоплювали їхні документи, ліквідовували склади зброї і диверсійної техніки залишеної «п'ятої колони». Усього безпосередньо за період звільнення України контррозвідники викрили 4822 агенти німецьких, румунських і угорських спецорганів [19, спр. 375, арк. 40; 30, с. 56; 31, с. 72; 32, с. 70].

У мірі звільнення України органи держбезпеки приступали до виявлення залишеної на осідання агентури противника й активних колаборантів, насамперед тих, хто заплямував себе злочинами проти людяності. Співробітники НКДБ і СМЕРШ затримували по гарячих слідах німецьких спецслужбістів, генералітет, високих чиновників — організаторів масового терору проти мирного населення. До вересня 1945 р. органами держбезпеки в Україні оголосили у всесоюзний розшук за звинуваченням у колабораціонізмі 13167 осіб, у місцевий оперативний розшук — 1881 агентів гітлерівських спецслужб та 3281 пособників окупантів. На той же час було заарештовано агентів ворожих спецслужб — 1541, пособників окупантів — 3148. Зазначимо, що на восьми відкритих судових процесах в СРСР над німецькими військовими злочинцями (грудень 1945–січень 1946 р.) засудили 85 осіб (з них 18 генералів), 66 з них прилюдно повісили [32, оп. 1, спр. 52, арк. 5–6].

Контррозвідувальний захист Діючої армії та її тилу. 17 липня 1941 р. 3-є Управління (військова контррозвідка) Наркомату оборони СРСР перетворили на Особливий відділ (Управління особливих відділів) НКВС, особливі відділи запровадили при штабах фронтів, об'єднань і з'єднань Збройних Сил. Розгортається перехід роботи органів військової контррозвідки на воєнній манівці. Відповідно до постанови Ради Народних Ко-

місарів (уряду) СРСР від 19 квітня 1943 р. № 415-138-сс зі структури НКВС СРСР вилучалися Управління особливих відділів (включаючи його Морський відділ), на їх базі утворювалося Головне управління контррозвідки (ГУКР) Народного комісаріату оборони (НКО) СМЕРШ (від слів «Смерть шпигунам»). 21 квітня 1943 р. уряд затвердив Положення про ГУКР СМЕРШ, яким, зокрема, встановлювалася вертикаль органів військової контррозвідки: управління СМЕРШ на фронтах, відділи — в арміях, корпусах, дивізіях, бригадах, гарнізонах, укріплених районах, установах НКО тощо.

На СМЕРШ покладалися, передовсім:

- боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною і підривною діяльністю іноземних розвідок у частинах і з'єднаннях Червоної Армії (ЧА);
- виявлення «антирадянських елементів» в частинах і установах ЧА;
- боротьба зі зрадництвом і зрадою Вітчизні у частинах і установах Червоної армії (перехід на бік противника, укривання шпигунів, сприяння їх роботі);
- викриття дезертирства і членошкідництва;
- фільтрація та перевірка військовослужбовців та інших осіб, що перебували в полоні і оточенні

Типова структура Управління СМЕРШ фронту від квітня 1943 р. (338 штатних одиниць) включала:

1-й відділ з агентурно-оперативної роботи по штабу та управлінським органам фронту;

2-й відділ: з зафронтової роботи, боротьби з агентами-парашутистами противника, військовополоненими, фільтрація;

3-й відділ: керівництво роботою інших органів СМЕРШ на фронті, протидія розвідці противника, дезертирству;

4-й відділ — слідчий, а також відділ кадрів, оперативного обліку тощо [34, с. 35–37].

Розбудовується мережа оперативних апаратів військової контррозвідки. Так, Управління ГУКР СМЕРШ 4-го Українського фронту на 1943 р. включало оперативні апарати: армій — 7, корпусів — 21, дивізій — 68, бригад — 28, всього — 144 контррозвідувальні підрозділи. Співробітники військової контррозвідки не тільки захищали Діючу армію і тил від підступів агресорів, але й нерідко самі брали участь у бойових діях. З початку війни і до березня 1944 р. загинуло 3725, пропало без вісті 3092 та було поранено 3520 співробітників особливих відділів НКВС та СМЕРШ [34, с. 62].

Військові контррозвідники 1, 2 і 3-го Українських фронтів лише з травня 1943 по червень 1944 р. виявили і знешкодили 622 співробітника і агента ворожих спецслужб, перевербували 52 агенти, які прямували до наших тилів, і самі запровадили в середовищі противника 289 опе-

ративних джерел. Армійській спецслужбі вдалося запровадити свої оперативні джерела до спецшколи німецького розвідоргану «Оріон», яка дислокувалася у Харкові та інших містах України. Зокрема, негласний помічник «Гальченко» займався там оформленням документації на агентуру, яку мали виводити у радянський тил [34, с. 308–311].

Вищим проявом контррозвідувального мистецтва радянських спецслужб стали їх оперативні ігри, які успішно велися з німецькими розвідорганами. Їхня суть полягала у використанні захоплених ворожих агентів і радистів для дезінформації противника, виводу в наш тил і захоплення нових розвідгруп. Навесні 1943 р. майже всі оперативні ігри були передані у компетенцію 3-го відділу ГУКР СМЕРШ (в окремі періоди війни територіальними органами та військовою контррозвідкою велося одночасно до 70 оперативних ігор для просування стратегічної дезінформації в інтересах верховного командування Збройних сил).

Так, у ході підготовки наступу в районі Корсунь-Шевченково (січень-лютий 1944 р.) через захоплені радіостанції поширили дезінформацію про зосередження і плани 1-го і 2-го Українського фронтів, що допомогло оточити і знищити 10 ворожих дивізій.

Під час Ясько-Кишинівської наступальної операції органам держбезпеки і СМЕРШ вдалося не тіль-

ки здобути важливу інформацію про сили і плани ворога, але й майстерно просунути дезінформацію, ввести противника в оману. Противника переконували, що флангові удари є відволікаючими, а основний наступ піде «в лоб» на столицю Молдавії. Результатом операції стало оточення притиснутих до Чорного моря 24 дивізій, розгром 18 з них, вихід з гітлерівської коаліції і оголошення війни Німеччині Румунією. Відчутну роль подібні заходи зіграли й у період Львівсько-Сандомирської наступальної операції. У грудні 1944 р. контррозвідники Львівського військового округу захопили німецьких шпигунів-парашутистів Уміло повивши гру від імені цієї розвідгрупи, радянська сторона до квітня 1945 р. включно просувала німцям військову дезінформацію. Кваліфіковано вводили в оману абвер підставні («агентурні») радіостанції «Тризуб» (Житомир) і «Антенa» (Львів), львівська легендарна група «Шапка-невидимка» [35, с. 40–42].

Позитивні зміни у становищі на фронтах, міжнародній та військово-політичній обстановці в СРСР, поступове звільнення окупованої території призводили і до корегування функцій та структури 4-го Управління (зафронтова розвідувально-диверсійна робота) НКДБ УРСР. Станом на жовтень 1943 р. його організаційно-функціональна структура включала:

– *перший відділ*: керівництво оперативними групами в тилу противника, запровадження агентури в розвідувальні й контррозвідувальні органи, адміністративно-політичні установ противника на окупованій території, створення оперативних позицій в підпіллі ОУН, в Російській визвольній армії («власівці»), робота у середовищі «церковників і сектантів»;

– *другий відділ*: організація диверсійно-терористичної роботи, ведення розслідування по фактах зради агентури 4 Управління, допит військовополонених, керівництво 4-ми підрозділами УНКДБ;

– *третій відділ*: матеріально-технічне забезпечення агентурно-оперативної роботи, оперативний облік, інформаційна робота, оперативна техніка та виготовлення документів прикриття [36, спр. 83529, ч. 1, арк. 18–21].

До основних видів зафронтових оперативних формувань НКВС-НКДБ відносилися:

– *агентурно-оперативні групи* (3–5 агентів органів держбезпеки, що пройшли певну підготовку для дій у близькому тилу з розвідувальними завданнями;

– *оперативно-чекістські групи* (5–8 кадрових співробітників держбезпеки, які виводилися за лінію фронту для організації розвідувально-диверсійної роботи з позицій, як правило, партизанських загонів);

– *оперативно-чекістські групи спеціального призначення* (10–15

і більше співробітників НКВС-НКДБ, виведених на територію іноземних держав для виконання спеціальних розвідувально-диверсійних завдань); *оперативно-чекістські бази* (озброєні загони з кадрових співробітників, агентів спецслужби, партизан, чисельність до 100 і вище осіб, які вели активну диверсійно-терористичну боротьбу на комунікаціях, проти важливих об'єктів противника тощо).

Опергрупи включали командира, його заступника з розвідувально-диверсійної роботи, комісара, 1–2 радистів-шифрувальників, медпрацівника, оперативних працівників, перевірених агентів. Загалом НКВС-НКДБ УРСР за роки війни створили 135 подібних формувань (7500 учасників) [38, с. 138].

Інтереси забезпечення стратегічного наступу Червоної армії обумовили надання навесні 1944 р. завдання 28 опергрупам, що діяли на території УРСР, передислокуватися на захід для розвідувально-підривної роботи в тилу противника й сприяння наступаючим військам. Як правило, до групи під командуванням досвідченого кадрового офіцера спецслужби входило 10–12 співробітників НКДБ-НКВС, що пройшли школу партизанського руху та зафронтових завдань, 2–3 радисти, групи швидко обростали волонтерами з місцевих мешканців, вели вербувальну роботу, створювали на своїй базі партизанські загони. Так, група «Ракета» до

березня 1945 р. виросла до 700 бійців, провела 103 диверсійні та бойові акції [39, с. 126–127].

Група «Волинці», незважаючи на значні втрати і поневір'яння, здобула інформацію про зручні для проходження військ перевали Карпат і сили угорської армії, фортифікаційні лінії противника. У жовтні 1944 р. бригада, утворена на базі опергрупи «Мисливці» та поповнена партизанами-чехами і словаками, упродовж 2 діб спільно з військами утримувала стратегічний перевал Бескид до підходу основних сил 4-го Українського фронту. На прохання командування 1-го Українського фронту опергрупи сприяли захопленню Сандомирського плацдарму для розвитку наступу на територію Польщі, опергрупа «Вісла» встановила зв'язок із польським патріотами-антифашистами та передавала від них цінну розвідувальну інформацію 1-й гвардійській армії. Згодом, на прохання командування 1-го Українського фронту опергрупи зосередили зусилля на диверсійних акціях: з липня 1944 до січня 1945 р. лише в Польщі здійснено 114 підривів залізничних мостів та 5 військово-промислових об'єктів [огляд дано за: 36, спр. 28442; 83510; 86704, т. 2].

На базі окремих опергруп за рахунок поповнення патріотами-антифашистами країн Східної Європи виростили партизанські бригади, спроможні до результативних бойових дій. У 1944 р. частину сил спеці-

ального призначення НКДБ УРСР — 53 опергрупи (780 бійців), а також 759 агентів-одинаків вивели на терени Польщі, Словаччини, Чехії, де вони допомагали патріотичним силам боротися проти окупантів (і розрослися за їх рахунок до 4000 учасників) [19, спр. 507, арк. 4].

Під час виконання визвольної місії у країнах Східної Європи 34 зафронтові формування НКДБ СРСР та УРСР здобули значний масив інформації. Ними було відправлено 167 важливих інформаційних зведень, з яких 50% в інтересах Центру, 32% — для Діючої армії, 13% повідомлень містили цінну політичну інформацію, а також кілька десятків зведень контррозвідувального характеру. В цілому за роки війни на основі здобутих 4-м Управлінням НКВС-НКДБ УРСР розвідувальних відомостей було підготовлено 355 інформаційних документів, якими користувалися в НКДБ СРСР та Генеральному штабі Червоної армії [36, спр. 86751, т. 46, арк. 35].

До 9 травня 1945 р. тільки в Чехословаччині діяли 21 партизанська бригада і 13 окремих загонів, створених органами держбезпеки УРСР. У Празькому повстанні травня 1945 р. взяло участь сім українських опергруп — «Шквал», «Ураган», «Вперед» та інші. Завдяки їм Генштаб Червоної армії мав правдиві відомості про перебіг повстання в різних містах Чехословаччини. Група «Смолоскип» відзначилася

у Добржинському та Пршибранському антифашистських повстаннях.

Загальний внесок у перемогу над гітлеризмом опергруп, спеціальних загонів та інших формувань 4-го Управління НКВС-НКДБ УРСР за роки війни дорівнював 26 тис. вбитих і поранених, 3329 полонених, 6747 роззброєних вояків противника, 25 знищених генералів і чиновників окупаційної адміністрації, 121 співробітник спецслужб Німеччини та її союзників. Було виведено з ладу 15 військових заводів і 23 підприємства, 6 електростанцій, 27 складів, 92 залізничних моста, 41 шосейний міст. Підірвано 242 ешелони (311 паротяг, до 2500 вагонів), 5 бронепотягів і платформ, знищено 43 літаки, 135 танків, 115 гармат і мінометів [36, спр. 86751, т. 46, арк. 43–45].

На завершальному етапі війни серйозні завдання припали на відтворений *підрозділ зовнішньої розвідки* Наркомату державної безпеки України. Відповідно до директиви НКДБ УРСР від 28 липня 1944 р. № 1395/С було створене 1-е Управління НКДБ УРСР (зовнішня розвідка) у складі трьох оперативних відділів та допоміжних підрозділів. Основним завданням зовнішньої розвідки з позицій України визначалося «ведення розвідки на території суміжних країн — Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини і Німеччини». Крім того, передбачалося врахувати і визначені директивою НКДБ СРСР від 24 червня 1943 р. № 24 завдання роз-

відувальної роботи по відношенню до Англії, США, Туреччини.

У 1943 — 1944 рр. зовнішня розвідка з позицій України спромоглася придбати низку перспективних оперативних джерел у Німеччині, Австрії й інших європейських державах. При цьому завдання розвідувальної діяльності 1-го Управління НКДБ УРСР відповідали вирішенню серйозних воєнно-політичних та міжнародних питань, забезпеченню соборності українських етнічних земель у контексті післявоєнного врегулювання у світі, яке невпинно наближалося у мірі стратегічних перемог Червоної армії та її союзників по Антигітлерівській коаліції [19, спр. 490, арк. 122; 40, спр. 75, арк. 32].

В роки війни суттєво зросло *мистецтво агентурно-оперативної роботи радянських спецслужб*. У 1941–1945 рр. через агентурно-інформаторський апарат органів державної безпеки України пройшло понад 100 тис. осіб. Станом на 1 травня 1945 р. в апараті негласного співробітництва НКДБ УРСР перебувало 100234 особи, у тому числі — 4079 агентів-резидентів, 7798 агентів (особи, які брали безпосередню участь в активних оперативних заходах), 1223 утримувачі конспіративних квартир, решту становили інформатори [19, спр. 375, арк. 77–78].

Висновки. Радянські органи держбезпеки, використані в передвоєнний період як основний інструмент

репресивної політики, зосередилися, спираючи на широку підтримку народу, на виконанні класичних функцій спецслужб як таких, збагатилися різнобічним досвідом оперативного мистецтва.

У воєнний час контррозвідувальна робота виступала провідним за значенням напрямом оперативної діяльності органів державної безпеки. Вона спрямовувалася на відсіч розвідувальним, диверсійно-терористичним та іншим небезпечним спрямуванням спецслужб країн-агресорів. Головними завданнями контррозвідувальної діяльності ставали захист від агентурної розвідки та іншої спеціальної підривної діяльності противника органів державного управління та вищого керівництва держави, Збройних сил (передовсім — Діючої армії), військового тилу, партизанського руху, промисловості та оборонно-промислового комплексу, транспортної системи, сфери державної та військової таємниці.

Радянські спецслужби налагодили постачання розвідувальної інформації в інтересах стратегічних операцій з визволення України. Розвідувальне забезпечення відіграло позитивну роль у дипломатичних зусиллях із визначення післявоєнних кордонів та міжнародного статусу Української РСР. Розвідувально-диверсійна робота на окупованій території суттєво ускладнювала роботу комунікацій противника. Вдалося мінімізувати підривну активність агресорів, які

розгорнули в Україні потужну мережу органів спеціального призначення (військової розвідки, диверсійно-підривної справи, військової контррозвідки, таємної поліції, польової жандармерії тощо). Органи держбезпеки відіграли активну роль у налагодженні партизансько-підпільної боротьби в тилу ворога. Десятки спецгруп НКДБ УРСР у 1944–1945 рр. значно сприяли організації антигітлерівського Руху опору у Східній Європі.

Створення окремого відомства військової контррозвідки (СМЕРШ Наркомату оборони ССРСР) та його мережі від рівня фронтів до окремих частин дозволила підвищити ступінь захищеності військ та військового тилу від підступів противника, наблизити її до оперативного забезпечення наступу Діючої армії. Вищим проявом професійного мистецтва радянських спецслужб стали їх оперативні ігри, які успішно велися з німецькими розвідорганами, у т.ч. — з метою просування стратегічної дезінформації.

Повчальний досвід оперативної роботи, придбаний у ході протиборства із гітлерівськими агресорами, заслуговує на вивчення й творче використання в інтересах підготовки спецслужб сучасної України до дій в особливий період. Звитяга попередників має пропагуватися і з метою професійного та патріотичного виховання нової генерації співробітників національного правоохоронного органу спеціального призначення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Быхов В. Л. Военная контрразведка в действующей советской армии в Украине периода 1941–1945 годов: дис. ... канд. ист. наук : 21.00.04. К., 1999. 215 с.
2. Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918–1946 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2001. № 2 С. 281–315.
3. Веденеев Д. Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. К.: Наукова думка. 2011. Кн. друга. С. 279–310.
4. Веденеев Д., Пилипчук В.Г., Сідак В.С. та інші. Історія розвідки та контррозвідки в Україні. Курс лекцій. К.: НВВ НА СБУ, 2010. Ч. 2. 254 с.
5. Веденеев Д.В., Лисенко О.Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 104–126.
6. Веденеев Д. Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2014. № 2. С. 291–352.
7. Веденеев Д.В., Лисенко О.Є. Протидія радянських спецслужб німецькій розвідці й контррозвідці на території України в 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. 2015. № 1. С. 69–91.
8. Вронська Т.В. Україна в полі зору регіональних підрозділів Абверу // Сторінки воєнної історії України. К., 2001. Вип. 5. С. 113–125.
9. Вронська Т., Ляковська С. Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни // Краєзнавство. 2013. № 3. С. 111–123.
10. Иванков А.В. Агентурные кадры немецко-фашистской разведки и используемые ею формы и методы подрывной деятельности против СССР. К., 2010. 84 с.
11. Окіпнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): монографія. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 416 с.
12. Оперативно-бойова діяльність підрозділів радянських спецслужб у роки боротьби з нацизмом. Упорядники: Веденеев Д., Козенюк В., Сердюк С. Спецвипуск журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 1.
13. Слюсаренко А.В., Веденеев Д.В. Спеціальний орган з координації розвідувально-диверсійної діяльності на окупованій гітлерівськими агресорами території України: історичний досвід // Військово-науковий вісник. 2017. № 27. С. 3–18.
14. Калюк О.М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953 рр.): історико-правовий аспект: дис. ... канд. юр. наук : спеціальність 12.00.01. Київський національний університет внутрішніх справ. К., 2006. 182 арк.
15. Левченко С.М. Діяльність радянської радіоконтррозвідки під час бойових дій в Україні (1941–1944 рр.) // Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки:

Збірник тез доповідей науково-практичної конференції 27 лютого 2020 р. Львів: НАСВ, 2020. С. 89–91.

16. Шевченко О.І. Органи державної безпеки Київщини (1917–2008). Вид. третє (доопрацьоване і доповнене). К.: Діапринт, 2008. 504 с.

17. Чайковський А.С. Айсберг. З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. К.: Парламентське видавництво, 2013. 704 с.

18. Чайковський А.С. Противостояние. Немецкие и советские спецслужбы во Второй мировой войне (1939–1945). Тайны военной истории: в 2-х т. К.: Феникс, 2019. Т. 1. 456 с. Т. 2. 536 с.

19. Галузевий державний архів (ГДА) СБУ. Фонд 13.

20. Сборник справочных материалов об органах германской разведки, действовавших против СССР в период Великой Отечественной войны 1941–1945 годов. М.: МГБ ССР, 1952. 644 с.

21. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. М.: РИО КГБ СССР, 1985. Т. V. 1264 с.

22. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. Том 6. Тайная война. Разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. М.: Кучково поле, 2012. 864 с.

23. Петренко П.Е. Борьба органов госбезопасности с агентурной разведкой спецслужб фашистской Германии в годы Великой Отечественной войны // Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР. 1985. № 35. С. 55–62.

24. Коровин В.В. Советская контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР. 1985. № 35. С. 42–54.

25. ГДА МВС України. Ф. 45.

26. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф.1.

27. Васильев В. Из опыта контрразведывательного обеспечения особо важных объектов промышленности в годы Великой Отечественной войны // Сборник КГБ СССР. 1980. № 87. С. 92–99.

28. Воронин Н.Ф. Борьба органов госбезопасности с диверсионной деятельностью немецко-фашистской разведки на железнодорожном транспорте в годы Великой Отечественной войны М.: РИО ВШ КГБ при СМ СССР, 1967. 96 с.

29. Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов. М.: ВШ КГБ СССР, 1964. 348 с.

30. Никитченко В.Ф. Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны // Сборник КГБ при СМ СССР. 1971. № 2. С. 66–82.

31. Цветков А.И., Петренко П.Е. Борьба советской контрразведки с диверсионно-разведывательными формированиями противника в годы Великой Отечественной войны // Труды ВКШ КГБ СССР. 1985. № 34. С. 69–78.

32. ГДА МВС України. Ф. 3.

33. Советская военная контрразведка. Сборник документов. М.: РИО ВКШ КГБ, 1984. Ч. 3. 735 с.
34. Устинов И.Л. Из истории борьбы советской военной контрразведки с немецко-фашистской разведкой во время войны // Труды Высшей школы КГБ при СМ СССР. 1971. № 2. С. 51–62.
35. Барышников В.Я., Тарасов Д.П. Радиоигры и их применение в контрразведывательной работе органов КГБ. Из опыта работы советской контрразведки в годы Великой Отечественной войны. М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 1964. 312 с.
36. ГДА СБУ. Фонд 60.
37. Иванков А.В. Материалы к лекции по истории советских органов госбезопасности. К.: ВК КГБ СССР, 1974. 156 с.
38. Борисов Н. Оперативные группы во вражеском тылу // Сборник КГБ СССР. 1968. № 4. С. 125–137.
39. Семенов Я.Ф. Некоторые вопросы агентурной разведки оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника на территории сопредельных с СССР стран в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) // Труды ВКШ КГБ СССР. 1985. № 35. С. 70–84.
40. ГДА СБУ. Фонд 9.

REFERENCES

1. Byihov V. L. Voennaya kontrrazvedka v deystvuyushey sovetskoj armii v Ukraine perioda 1941–1945 godov: dis. ... kand. ist. nauk : 21.00.04. K., 1999. 215 s.
2. Bozhko O. Osoblivi viddili v sistemi organiv derzhavnoyi bezpeki (1918–1946 rr.) // Z arhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB. 2001. № 2 S. 281–315.
3. Vedeneev D. Radyanski spetssluzhbi v Ukrayini v roki Drugoyi svitovoyi viyni // Ukrayina v Drugiy svitoviy viyni: poglyad z XXI st. Istorichni narisi. K.: Naukova dumka. 2011. Kn. druga. S. 279–310.
4. Vedeneev D., Pilipchuk V.G., Sidak V.S. ta inshi. Istoriya rozvidki ta kontrozvidki v Ukrayini. Kurs lektsiy. K.: NVV NA SBU, 2010. Ch. 2. 254 s.
5. Vedeneev D.V., Lisenko O.E. Religiyni konfesiyyi Ukrayini yak ob'ekt operativnoyi rozrobki nimetskih i radyanskih spetssluzhb (1943–1945 rr.) // Ukrayinskiy istorichniy zhurnal. 2012. № 4. S. 104–126.
6. Vedeneev D. Rozviduvalno-diversiynna ta kontrozviduvalna diyalnist organiv derzhavnoyi bezpeki za linieyu frontu v 1941–1945 rr. (za dokumentami NKVS–NKDB Ukrayinskoyi RSR) // Z arhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB. 2014. № 2. S. 291–352.
7. Vedeneev D.V., Lisenko O.E. Protidya radyanskih spetssluzhb nimetskiy rozvidtsi y kontrozvidtsi na teritoriyi Ukrayini v 1941–1944 rr. // Ukrayinskiy istorichniy zhurnal. 2015. № 1. S. 69–91.

8. Vronska T.V. Ukrayina v poli zoru regionalnih pidrozdiliv Abveru // StorInki voennoyi Istoriyi Ukrayini. K., 2001. Vip. 5. S.113–125.
9. Vronska T., Lyaskovska S. Sistema pidgotovki kadriv organiv derzhavnoyi bezpeki u roki Veikoyi Vitchiznyanoyi viyni // Kraeznavstvo. 2013. № 3. S. 111–123.
10. Ivankov A.V. Agenturnye kadryi nemetsko-fashistskoyrazvedki I ispolzuemyi e eyuformyi i metodyi podryivnoy deyatelnostiprotiv SSSR. K., 2010. 84 s.
11. Okipnyuk V.T. Radyanski organ iderzhavnoyibepekiv Ukrayini v period panuvannya totalitarnogo rezhimu (1929–1953 rr.): monografiya. Herson: OLDI-PLYuS, 2019. 416 s.
12. Operativno-boyova diyalnist pIdrozdiliv radyanskih spetssluzhb u roki borotbi z natsizmom. Uporyadniki: Vedeneev D., Kozenyuk V., Serdyuk S. Spetsvipusk zhurnaluv “Z arhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB”. 2000. № 1.
13. Slyusarenko A.V., Vedeneev D.V. Spetsialniyn organ z koordinatsiyi rozvidualno-diversiyanoi diyalnosti na okupovaniy gitlerivskimi agresorami teritoriyi Ukrayini: Istorichniy dosvid // Viyskovo-naukovi yiIsnik. 2017. № 27. S. 3–18.
14. Kalyuk O.M. Viyska NKVS (MVS) v Ukrayini (1939–1953 rr.): Istoriko-pravoviy aspekt: dis. ... kand. yur. nauk : spetsIalnIst 12.00.01. Kiyivskiy natsionalniy universitet vnutrishnih sprav. K., 2006. 182 ark.
15. Levchenko S.M. Diyalnist radyanskoj radiokontr ozvidki pid chas boyovih diy vUkrayini (1941–1944 rr.) // Zbroyarnya: Istoriya rozvitku ozbroennya ta viyskovoyi tehniky: Zbirnik tez dopovidey naukovo-praktichnoyi konferentsiyi 27 lyutogo 2020 r. Lviv: NASV, 2020. C. 89–91.
16. Shevchenko O.I. Organi derzhavnoyi bezpeki Kiyivschini (1917–2008). Vid. trete (doo-pratsovane I dopovnene). K.: Diaprint, 2008. 504 s.
17. Chaykovskiy A.S. Aysberg. Z Istoriyi organIv vnutrishnih sprav i derzhavnoyi bezpeki Ukrayini. K.: Parlamentske vidavnitstvo, 2013. 704 s.
18. Chaykovskiy A. S. Protivostoyanie. Nemetskie i sovetskie spetssluzhbyi vo Vtoroy mirovoy voyne (1939–1945). Taynyi voennoy istorii: v 2-h t. K.: Feniks, 2019. T. 1. 456 s. T. 2. 536 s.
19. Galuzeviy derzhavniy arhiv (GDA) SBU. Fond 13.
20. Sbornik spravochnyih materialov ob organah germanskoj razvedki, deystvovavshih protiv SSSR v period Velikoy Otechestvennoy voyni 1941–1945 godov. M.: MGB SSR, 1952. 644 s.
21. Sovetskie organyi gosudarstvennoy bezopasnosti v Velikoy Otechestvennoy voyne. Sbornik dokumentov i materialov. M.: RIO KGB SSSR, 1985. T. V. 1264 s.
22. Velikaya Otechestvennaya voyna 1941–1945 godov. Tom 6. Taynaya voyna. Razvedka i kontrrazvedka v godyi Velikoy Otechestvennoy voyni. M.: Kuchkovo pole, 2012. 864 s.
23. Petrenko P.E. Borba organov gosbezopasnosti s agenturnoy razvedkoj spetssluzhb fashistskoj Germanii v godyi Velikoy Otechestvennoy voyni // Trudyi Vyisshey Krasnoznamennoy shkolyi KGB SSSR. 1985. № 35. S. 55–62.
24. Korovin V.V. Sovetskaya kontrrazvedka v godyi Velikoy Otechestvennoy voyni // Trudyi Vyisshey Krasnoznamennoy shkolyi KGB SSSR. 1985. № 35. S. 42–54.
25. GDA MVS Ukrayini. F. 45.

26. Tsentralniy derzhavniy arhiv gromadskih obednan Ukrayini (TsDAGOU). F. 1.
27. Vasilev V. Iz opyita kontrrazvedyivatel'nogo obespecheniya osobo vazhnyih ob'ektov promyshlennosti v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi // Sbornik KGB SSSR. 1980. № 87. S. 92–99.
28. Voronin N.F. Borba organov gosbezopasnosti s diversionnoy deyatelnostyu nemetsko-fashistskoy razvedki na zheleznodorozhnom transporte v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi M.: RIO VSh KGB pri SM SSSR, 1967. 96 s.
29. Deyatelnost organov gosudarstvennoy bezopasnosti v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi. Sbornik dokumentov i materialov. M.: VSh KGB SSSR, 1964. 348 s.
30. Nikitchenko V.F. Chekisty Ukrainyi v period Velikoy Otechestvennoy voynyi // Sbornik KGB pri SM SSSR. 1971. № 2. S. 66–82.
31. Tsvetkov A.I., Petrenko P.E. Borba sovetskoy kontrrazvedki s diversionno-razvedyivatel'nymi formirovaniyami protivnika v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi // Trudy VKSh KGB SSSR. 1985. № 34. S. 69–78.
32. GDA MVS Ukrayini. F. 3.
33. Sovetskaya voennaya kontrrazvedka. Sbornik dokumentov. M.: RIO VKSh KGB, 1984. Ch. 3. 735 s.
34. Ustinov I.L. Iz istorii borby sovetskoy voennoy kontrrazvedki s nemetsko-fashistskoy razvedkoy vo vremya voynyi // Trudy Vyishey shkoly KGB pri SM SSSR. 1971. № 2. S. 51–62.
35. Baryshnikov V.Ya., Tarasov D.P. Radioigry i ih primeneniye v kontrrazvedyivatel'noy rabote organov KGB. Iz opyita raboty sovetskoy kontrrazvedki v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi. M.: VSh KGB pri SM SSSR, 1964. 312 s.
36. GDA SBU. Fond 60.
37. Ivankov A.V. Materialy k leksii po istorii sovetskih organov gosbezopasnosti. K.: VK KGB SSSR, 1974. 156 s.
38. Borisov N. Operativnyie gruppy vo vrazheskom tyilu // Sbornik KGB SSSR. 1968. № 4. S. 125–137.
39. Semenov Ya.F. Nekotoryie voprosy agenturnoy razvedki operativnyih grupp organov gosudarstvennoy bezopasnosti v tyilu protivnika na territorii sopredelnyih s SSSR stran v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi (1941 — 1945 gg.) // Trudy VKSh KGB SSSR. 1985. № 35. S. 70–84.
40. GDA SBU. Fond 9.

*Viedienieiev D.V., doctor of historical sciences, Professor, Leading researcher of the Scientific Centre of Military History of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>*

OPERATIONAL AND COMBAT ACTIVITIES OF SOVIET STATE SECURITY BODIES ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE FIGHT AGAINST HITLER'S AGGRESSORS (1941–1945)

During the World War II, counterintelligence played the key role in the operational activities of the state security bodies. It was aimed at repelling the intelligence, sabotage and terrorist, and other dangerous practices of the special services of the aggressor countries.

The Soviet special services established the supply of intelligence in the interests of strategic operations for the liberation of Ukraine. The intelligence measures played a positive role in diplomatic efforts of determining the post-war borders and international status of the Ukrainian SSR. Intelligence and sabotage activities on the occupied territory significantly complicated the work of enemy communications. They managed to minimize the subversive activity of the aggressors who had deployed a powerful network of the special purpose bodies (military intelligence, sabotage and subversive agencies, military counterintelligence, secret police, provost corps, etc.) in Ukraine. The state security bodies played the main role in establishing the guerilla and clandestine combat in the enemy's rear. In 1944–1945, dozens of special groups of NKVD of the Ukrainian SSR significantly contributed to the organization of the anti-Hitler Resistance Movement in Eastern Europe.

The creation of the separate military counterintelligence agency (SMERSH of the People's Commissariat of Defence of the Soviet Union) and its network from the level of fronts to separate units allowed to increase protection of the troops and military rear from the enemy attacks and to bring it closer to the operational support of the offensive of the Army in the Field. The highest demonstration of the professional art of the Soviet special services was their operational games, successfully conducted against the German intelligence bodies and aimed at spreading disinformation, among other tasks. The instructive experience of the operational work, acquired during the confrontation with Hitler's aggressors, should be studied and creatively used for the training of the special services of the modern Ukraine for acting in the special period.

Keywords: *intelligence, counterintelligence, intelligence and sabotage activities, special services, security, operational art of the special services*